

Милан Н. Јањић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

ВОЛТЕР И РУСО У ДИДРООВИМ ПИСМИМА²

Апстракт: *Намера овог рада је да се истраже теме Дидроових (Diderot) писама одасланих француским просветитељима Волтеру (Voltaire) и Русоу (Rousseau), али и осталим адресатима у којима се они помињу, како би се одредила природа односа који је постојао међу њима. Да ли је аутор исти у приватном животу каквим га представља његово стваралаштво и јавни наступ? Да ли су лична писма део уметничког књижевног опуса, или она представљају непосредне записе, идеје и замисли о планираним остварењима, као и судове које он доноси о својим и туђим делима, и тиме их, заправо, схватамо само као уметничких идејних одраз који остаје изван саме књижевности схваћене у најужем смислу? У истраживачки корпус улазе писма из петог тома Дидроових одабраних Дела (Œuvres, 1994–1997), која је приредио француски стручњак за 18. век Лоран Версини (Versini). У елаборацији, поред позивања на Дидроова писма, неминован ће бити и осврт на поједине списе у којима се он реферише на двојицу просветитеља, али и на одређена Волтерова и Русоова књижевна дела, како би се ближе и прецизније одредили професионални, колегијални и/или пријатељски односи, који су постојали међу тројицом славних књижевника епохе француске просвећености.*

Кључне речи: *Дидро, Волтер, Русо, лична преписка, просвећеност, књижевност.*

1. Увод: лична преписка и њено место у пишевом опусу

Дидроова преписка – књижевно дело?, питање је које дидаологија све интензивније поставља у последњој четвртини 20. века. Епоха француске просвећености обележена је писмом, и то двоструко: прво, оно је служило као облик

¹ Аутор је докторанд Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Имејл-адреса: milannjanjic@gmail.com

² Овај рад настао је у оквиру пројекта *Превод у систему компаративног изучавања српске и стране књижевности и културе* (ОИ 178019), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

комуникације на даљину, приватна или јавна кореспонденција, која баца светлост на пишчев живот и изван књижевности, и, друго, као романескна форма која ће доминирати у 18. веку, а што даје жанр који називамо *епистоларним романом* (*roman épistolaire*). Славни француски филозоф и социолог Монте-скје (Montesquieu) први ће се окренути епистоларној форми у књижевности 18. века с *Персијским писмима* (*Lettres persanes*, 1721), која ће искористити као критичку сатиру нарави и обичаја тадашњег француског друштва. Жан-Жак Русо (Rousseau), тај *enfant terrible* француске просвећености, оставио је *Јулију или Нову Елоизу* (*Julie ou la Nouvelle Héloïse*, 1761), пример епистоларног и сентименталног романа 18. века, у којем се ауторово Ја не испољава директно, већ се он крије иза задатка сакупљача и приређивача писама која он широј јавности предочава. Лакло (Laclos) имао је своје *Опасне везе* (*Les Liaisons dangereuses*, 1782), једно ремек-дело интригантног и психолошког романа у писмима. Франсоа Мари Аруе (Arouet) био је познат и по томе што су се у салонском окружењу читала његова приватна писма. Напослетку, Дени Дидро (Denis Diderot, 1713–1784) оставио је иза себе „најстрашнију сатиру о манастирима” – како ће је назвати у писму Мејстеру од 27. септембра 1780. године (Diderot 2014: 1309) – *Редовницу* (*La Religieuse*, 1796), у облику писма које пише насловна јунакиња Сузана Симонен. Осим *Редовнице*, Дидро је писао писма својим пријатељима, другим просветитељима, сарадницима енциклопедистима, породици. У њима је он записивао критичке судове како о савременицима, тако и о минулим ауторима и делима који су већ тада били незаобилазни део људске историје и културе; бележио је своје књижевне идеје које је планирао да оствари, те нам је у неку руку остао Дидроов животни епистоларни роман, његове *исповести*, које, захваљујући напорима бројних дидролога, могу данас да се читају и истражују обједињене, на једном месту.

Лоран Версини у „Уводу” («Introduction») последњег, петог тома Дидроових *Дела* (*Œuvres*, 1994–97), која је приредио, где је сместио његову преписку (*Correspondance*, 1997), износи податак да Дидро није оставио толико писама колико и Волтер – нешто више од петнаест хиљада и триста, или као Русо, чији епистоларни биланс достиже број од шест хиљада. Иза Дидроа остаје свега нешто више од седам стотина и осамдесет писама, како ће пописати француски професор емеритус (Versini 2014: I). То се може објаснити тиме да су многа од њих изгубљена, а нека вероватно и свесно уништена.³ У сваком

³ Версини нас, на пример, обавештава да је од пет стотина тридесет и три писама која је Дидро упутио Софи Волан (Volland), својој љупкој пријатељици, данас остало свега сто деведесет и шест, а од њених одговора није остало ниједно (2014: III).

случају, преживела писма доживела су сличну судбину као, уосталом, и већина његових књижевних дела. Откривана не у целости, и не одједном, већ накнадно и полако, током 19. и 20. века. Стога, не чуди што дидролози у другој половини 20. века, паралелно с истраживањем Дидроовог до тада непознатог и необјављеног књижевног фонда, почињу да се критички баве и кореспонденцијом првог енциклопедисте.⁴ Питање да ли је Дидроова преписка књижевно дело и како је треба проучавати било је логично постављено у зачетку таквих истраживања, док се данас, након вишедеценијске анализе, може дебатовати о понуђеним одговорима у бројним радовима, студијама, критикама и продубити само истраживање и вредновање садржаја Дидроових писама.

Наиме, лична преписка једног писца пре свега је непосредни и лични споменик о његовом животу. С дневником, који је често допуњује или обратно, они представљају два незаобилазана истраживачка извора за којим филолози и теоретичари књижевности трагају како би употпунили своја истраживања о изабраним ауторима или књижевним епохама. Кореспонденција писаца, као и дневник уосталом, може послужити као одраз пищевог унутрашњег бића

⁴ Парцијална и закаснела објава Дидроових писама: у 18. веку јављају се једино несређени пасуси из писама Софи Волан, која је објавио Грим (Grimm), директор ручно преписиваног часописа *Књижевна преписка* (*Correspondance littéraire*, 1748–1793). Тек се у 19. веку Дидроова писма објављују као део његових *Сабраних дела*, и то, пре свега, у Беленовој (Belin) едицији из 1818. године, која садржи деветнаест писама, те Бријеровом (Briège) издању (1821–1823), у којем се додаје деветнаест нових упућених госпођици Жоден (M^{lle} Jodin) и шеснаест опату Ле Монијеу (abbé Le Monnier); даље, три капитална издања Дидроових писама, како процењује Версини, јесу следећа: прво је Поленово (Paulin) – *Дидроови мемоари, преписка и необјављена дела* (*Mémoires, correspondance et ouvrages inédits de Diderot*, 1830–1831), који је придодео сто тридесет и девет нових писама Софи Волан и тринаест вајару Фалконеу (Falconet), према копијама које је гђа Вандел (M^{me} de Vandeuil), Дидроова кћер, послала у Санкт Петербург; затим, издање Асеза-Турне (Assézat-Tourneux) из 1876. обнавља Поленов текст и достиже укупно две стотине деведесет и три писма; и, на крају, трећу капиталну едицију приредио је Андре Бабелон (Babelon): *Необјављена преписка* (*Correspondance inédite*, 1931), која обелодањује тридесет и два писма породици, двадесет и девет супрузи и кћери, деветнаест породици Каројон (Caroillon), осамдесет Гриму, педесет и седам Дамилавилу (Damilaville), двадесет и три гђи Д'Епине (M^{me} d'Épinay), четири Виалеу (Violet), итд. (2014: XVII). И на крају, едиција коју Версини сматра незаобилазном када се проучава Дидроова преписка јесте она коју су приредили Жорж Рот (Roth) и Жан Варло (Varloot) из 1955–1970. године, која броји девет стотина осамдесет и два документа – подаци су које нам детаљно предочава Версини (2014: XVII). Данас, неизоставна референца приликом истраживања Дидроове преписке јесте управо Версинијев пети том *Кореспонденција* (*Correspondance*, 1997). Он је, на основу претходних подухвата који окупљају писма француског просветитеља, начинио избор, као и критичке коментаре, модернизовао правопис у тексту, те употпунио речи које недостају због лоше преписаног или исцпаног рукописа, саставио дидроовски речник, индекс историје и географских појмова, имена и цитираних дела – дакле, све оно што једно критичко издање треба да садржи, и тако у један том сместио она најважнија која су до нас дошла.

који можда није приказао у својим романескним делима. Исто тако, интимна преписка може бити банална, техничка, тиме и потпуно незнатна за даља књижевна проучавања, а из које се могу сазнати само пишчеве свакодневне животне активности.⁵ Када се одређује место личне преписке неког аутора, требало би водити рачуна о естетско-вредносном досегу њеног садржаја, а који је пресудан за њену књижевно-уметничку процену. Ако сагледавамо Дидроова писма, а у овом раду ћемо се ограничити само на она која се тичу Волтера и Русоа, и када се узме у обзир њихов садржај, естетички и етички домети који она досежу, јасно је да сачувана писма можемо процењивати као део Дидроовог опуса. Његова преписка завршује пуну пажњу истраживача као и оно што бисмо, с друге стране, назвали књижевним или философским делом Денија Дидроа.

Његова преписка је уздржана емотивно-мисаона размена с уским одабраним кругом људи, и, према доступним подацима, није била намењена да се јавно чита. У том смислу, како се констатује у раду „Естетика у Дидроовој преписци” («L'esthétique dans la correspondance de Diderot», 2014), аутора Нермина Вучеља, „у синхронији, Дидроова писма представљају приватне разговоре, али, у дијахронији, она су ствараочев јавни дневник”, те управо „због тога, издавања његове преписке, пре свега критичка, могу допринети проучавању његовог стваралаштва и уметничких идеја”.⁶ Ако се Дидроов уметнички израз из целокупног опуса који нам је завештао упореди с личним и емотивним тоном који одише у писмима, тешко се могу установити разлике које би одвојиле његову књижевност и личну преписку. Мада, истакнути амерички дидролог из 20. века Лестер Крокер (Crocker) у студији о Дидроовој преписци каже да је она „прозор без завеса” кроз који гледамо у „нагу душу философа и његовог окружења”, чиме се представља више чисти реализам живота него његова књижевност (Crocker 1939: 100). То само потврђује вишеслојност Дидроове личности, и значи да је он позив књижевника као друштвено-ангажованог мислиоца схватао у потпуности, приватно и јавно.

У опсежној студији о поетици писама 18. века – *Дидро писмописац, допринос поетици личног писма 18. века (Diderot épistolier, contribution à une poétique de la lettre familière au XVIII^e siècle, 1996)*, аутора Беноа Мелансона (Melançon),

⁵ На пример, Версини је из свог издања Дидроове преписке искључио писма тога типа, као што су судски преписи, дупликати или несрећена документа.

⁶ «Au niveau synchronique, les lettres de Diderot représentent un échange privé, mais au niveau diachronique, elles sont le journal public d'un créateur. Pour cette raison, les éditions de sa correspondance, surtout les éditions critiques, peuvent contribuer aux études sur sa création et ses conceptions artistiques» (Vučelj 2014: 133) – ауторови су сви преводи издвојених цитата за које не постоји објављен и доступан превод.

помиње се да су три велике преписке 18. века Волтерова, Русоова и Дидроова, од којих је последња у овом низу најмлађа која се проучава и она завређује посебну истраживалачку пажњу (Melançon 1996: 15). Шта, дакле, писма представљају за Дидроа? Лоран Версини нуди јасан одговор – много пре Русоових *Исповести* (*Les Confessions*, 1789) или *Сањарења усамљеног шетача* (*Les Réveries du promeneur solitaire*, 1782), Дидро је већ писао русоовским тоном (Versini 2014: XV). Штавише, како то врло смислено примећује француски професор, у Русоовој преписци „Ја заузима више места од пријатељства и љубави, код Волтера пријатељство од љубави, док је код Дидроа то вероватно подједнако заступљено”⁷. Као одличан ученик античке књижевности и њене философске мисли, с русоовском мелодијом када се у писмима исповеда о животу, Дидро се очигледно води старогрчком максимом *спознај себе* (*γνῶθι σεαυτόν*), која је исписана на вратима античког пророчишта у Делфима. Тако, „моја су писма веродостојна прича о животу”⁸ – написаће Дидро пријатељици Софи Волан 14. јула 1762. године. У истом писму, сликовито објашњавајући својој интелектуалној љубави како астроном проводи тридесет година даноноћно проучавајући звезде у једној опсерваторији, Дидро жали за тиме што се нико не усуђује да испита и спозна себе, да „небројани векови пролазе а да ми и не знамо је ли живот добра или лошта ствар која нас је задесила, да ли је људска природа врла или зла, и шта је то што нам причињава срећу или несрећу”⁹.

Из одабраног епистоларног корпуса сачињен је инвентар и у Версинијевом издању налазимо пет сачуваних писама упућених Русоу, сва из 1757. године, и седам Волтеру, прво из 1749. године а последње из 1773. Главна намера је да се у наставку овог огледа ближе установи којим поводима се Дидро обраћа Волтеру и Русоу, који је предмет тих писама, какав је био њихов однос, и на који је начин Дидро говорио о двојници просветитеља својим другим кореспондентима.

⁷ «Dans la correspondance de Jean-Jacques, le moi tien plus de place que l’amour et l’amitié, dans celle de Voltaire l’amitié tient plus de place que l’amour, dans celle de Diderot amour et amitié sont peut-être presque à égalité» (Versini 2014 : II).

⁸ «Mes lettres sont une histoire assez fidèle de la vie» (Diderot 2014: 375).

⁹ «[...] et des siècles innombrables se passeront sans qu’on sache si la vie est une bonne ou une mauvaise chose, si la nature humaine est bonne ou méchante, ce qui fait notre bonheur et notre malheur» (2014: 375).

2. Русо или отуђени просветитељ

Лоран Версини вели како је пријатељство између Дидроа и Русоа трајало седамнаест година (1740–1757). Артур Вилсон, аутор изузетне студије *Дидро, живот и дело (Diderot, sa vie et son œuvre, 1972)*, биће нешто прецизнији и даје следећи податак: августа 1742. године Русо стиже у Париз, а Швајцарац Данијел Роген (Roguin) представља га Дидроу (Wilson 1985: 39).¹⁰ Тако настаје „најпознатије пријатељство 18. века” («une amitié qui fut l’une des plus fameuses du XVIII^e siècle»), како ће Вилсон записати у најсадржајнијој биографији о Дидроу (1985: 39). Русо на тај начин улази у малу дружину француских интелектуалаца окупљених око Дидроа. Заједно с њим и Кондијаком (Condillac), а накнадно и с Даламбером (d’Alembert), оформиће малу четворку из Пале-Ројала (Palais-Royale), а у којем су се састајали једном седмично, о чему сведоче поједине странице из *Исповести*.

Сачувана писма из Версинијевог петог тома, пружају, нажалост, увид једино у последњу годину Дидроовог и Русоовог дружења. Остају нам њих пет, и то три из марта, а по једно из октобра и новембра 1757. године, и она приказују дидроовску пријатељску наклоност писцу *Нове Елоизе*. Те године они су се састали свега четири пута, како је побројао Вилсон (1985: 248). Када се узме у обзир да је то последња година њихове комуникације, тј. оно што нам је од ње преостало, разумљиво је што у тим писмима наилазимо на помало затегнути и усиљени тон. Затегнути јер се ради о години када су се двојица просветитеља разишли, те су поједине епистоларне опаске значајне да се реконструише природа њиховог дружења у том периоду; а усиљени због тога што Дидро, упркос опхођењу *усамљеног шетача* и његовој отуђеној природи, настоји да га социјализује и задржи у узаном философском кругу, којем је и сâм припадао. Русоова склоност ка параноји и самоћи, која му је својствена услед јогунастог сензибилитета, знатно је онемогућавала било какав успех и позитивни исход Дидроових напора. Пет писама су друштвено-књижевног карактера, нису тематски садржајна, вишеслојна или полемичка као она која је Дидро о Русоу упутио, на пример, Гриму, Софи Волан, или вајару Фалконеу.

¹⁰ У Русоовим *Исповестима* запажамо да је његов поновни долазак у Париз, када уосталом и упознаје Дидроа, био у јесен 1741. године и да га је с Дидроом заиста упознао извесни Швајцарац: „[...] но ту нађох неког г. де Бонфона, хромог сеоског племића, парничара и човека извештачену у говору, коме дугујем познанство са г. Рогеном, сада доајеном мојих пријатеља, а преко овога сам се упознао са филозофом Дидроом, о коме ћу доцније имати много да говорим” (Ruso 1951: 13). [«Mais j’y trouvai un M. de Bonnefond, hobereau boiteux, plaideur, faisant le puriste, auquel je dus la connaissance de M. Roguin, maintenant le doyen de mes amis, et par lui celle du philosophe Diderot, dont j’aurai beaucoup à parler dans la suite» (Rousseau 1972: 435–436)].

Из пет преосталих писама сазнајемо једино то да је Дидро звао Русоа (који се у то време сместио у Ермитажу, у градићу Монморансију, код гђе д'Епине) да дође у Париз, и то неколико пута, превасходно из књижевних разлога, будући да су међусобно размењивали рукописе на којима су радили.

Прво сачувано писмо датира од 10. марта 1757. године. Дидро открива своје намере: да дође *incognito* на два дана у посету Русоу, да потом вечерају у Сен-Денију и да се онда заједно врате у Париз. Повод је књижевне природе, Дидро жели да с њим дебатује о прочитаним рукописима, за шта је и унапред припремио белешке.¹¹ Из цитираног Русоовог одговора, који ће Дидро пренети у следећем писму, четири дана касније, види се да је Русо категорички одбијао да дође поново у престоницу: „Не желим више да идем у Париз. Више нећу долазити. Тако сам одлучио овога пута.”¹² И док нам се из Дидроових писама назире ентузијастички позиви на књижевно дружење, у Русоовој перцепцији ти позиви нису ништа друго до непрестано узнемиравање, како ће он то много касније оценити у ауторефлексивним записима-сећањима о минулом животном периоду.

Русоова животна начела, која је преточио у две књиге које га најбоље описују – *Сањарије усамљеног шетача* и *Исповести* – била су неумољива, а опречна мишљења која је имао с Дидроом у погледу човекове природе заузеће централно место које ће ширити пукотину у њиховом односу. Девета књига Русоове аутобиографије покрива период 1756–1757. године и бави се људима и околностима које Русо тада упознаје и препуна је алузија на *холбашки круг* (*holbachiens*), како је он називао дружину која је своје дане проводила у салону барона Холбаха. У њој можемо прочитати извесне притужбе на Дидроа.¹³ Када је упоредимо са сачуваним Дидроовим писмима одаслатим Русоу, схватамо да

¹¹ Версини (2014: 62) у другој и трећој напомени које прате ово писмо, наводи да су у питању прве две књиге Русоове *Нове Елоизе*, као и Холбахова (Holbach) *Металургијска хемија* (*Chimie métallurgique*, 1758). Русо (1951: 222), ипак, тврди на једном месту у *Исповестима* да их Дидро никада није прочитао иако му их је он послао.

¹² «Je ne veux plus aller à Paris. Je n'irai plus. Pour cette fois, je l'ai résolu» (Diderot 2014: 63).

¹³ Русо замера Дидроу што не држи дату реч и зато што је у друштвеном смислу немаран: „[...] згађен његовом лакоћом у давању обећања и његовом немарношћу у одржавању дате речи; пошто су ми дојдали толики заказивани састанци на које он није долазио, и његова лакомисленост у сталном заказивању нових, да поново на њих не дође; пошто ми се смучило да га узалудно чекам, три или четири пута месечно, у дане које је сам одредио, и да увече сам вечерам, пошто бих му излазио у сусрет све до Сен-Денија, и очекивао га по васцели дан: мени је срце већ било препуно његових умножених неправди” (Ruso 1951: 217) [«[...] rebuté de sa facilité à promettre et de sa négligence à tenir; ennuyé de tant de rendez-vous donnés et manqués de sa part, et de sa fantaisie d'en donner toujours de nouveaux pour y manquer derechef; gêné de l'attendre inutilement trois ou quatre fois par mois, les jours marqués par lui-même, et de dîner seul

је спорна тачка у њиховом односу достигла врхунац онда када је Дидро објавио своју прву грађанску драму (*drame bourgeois*) те, 1757. године.¹⁴ Управо се у писмима од 10. и 14. марта алудира на *Ванбрачног сина*. У првом писму Дидро преноси усхићење што се његов комад допао Русоу, док у другом са жаљењем констатује да његов комад није постигао успех какав му је овај предвиђао (Diderot 2014: 64). На истом месту, Дидро подвлачи да он и Русо немају исто мишљење о *пустињацима* (*ermites*).

Сада долазимо до осетљиве тачке у њиховом односу. Дидро је човека доживљавао као друштвено биће и сâм је увек био окружен људима: породицом, пријатељима, сарадницима просветитељима, кретао се у књижевним салонима и великим друштвеним скуповима. Све супротно од онога што чини Русоа, који је, с друге стране, био *пустињак*, тј. отуђени просветитељ, те је њихова опречност гледе самоће и отуђења од друштва разумљива.¹⁵ Дидроови ставови су за Русоа били увредљиви, а посебно га је погодила извесна реченица из *Ванбрачног сина*. Ради се о реплици из треће сцене у четвртном чину, коју изговара Констанца, Клервилова сестра: „Једино је зао човек сам” («Il n’y a que le méchant qui soit seul»). Иако се у Дидроовој реченици, за Русоа врло спорној, он нигде директно не помиње, нити се по контексту може закључити да се ради управо о њему, Русо ће у *Исповестима* написати подужи део о проблематичној реплици из *Ванбрачног сина*. Наиме, он је „са занимањем и пажњом који се поклањају делу једног пријатеља” прочитао Дидроов комад, али да: „читајући

le soir, après être allé au-devant de lui jusqu’à Saint-Denis, et l’avoir attendu toute la journée, j’avais déjà le cœur plein de ses torts multipliés» (Rousseau 1972a : 194)].

¹⁴ Ради се о Дидроовом *Ванбрачном сину* (*Le Fils naturel*, 1757), грађанској драми којој је он тежио у 18. веку. Комад прати мелодрамске приказе из дома у којем живе Клервил, његова сестра удовица Констанца, Дорвал и Розалија. Клервил тражи помоћ од свог пријатеља Дорвала да упути Розалији коју лепу реч о њему како би се њих двоје венчали. Дорвал је растрзан између поштовања према пријатељу, који га је удомио, и љубави према Розалији, која га воли упркос томе што је он види у вези с Клервилом. Будући да је лик Дорвала био замишљен као високоморалан и уздржан, он занемарује своја осећања, која су му притом узвраћена, и његова дужност према пријатељу односи превагу. Мелодраматични обрт, својствен Дидроовим неуспелим комадима, настаје када Розалијин отац препозна Дорвала као свог ванбрачног сина, тј. њеног брата, чиме та љубав постаје неприродна, те на крају добијамо љубавне парове-аутомате: Клервил–Розалија и Дорвал–Констанца.

¹⁵ Русо сведочи следеће: „Нежно сам волео Дидроа, ценио сам га искрено, и са потпуним поуздањем сам рачунао на иста осећања с његове стране. Али, сагрвен његовом неуморном упорношћу да се вечито супротставља свим мојим тежњама, мојим склоностима, моме начину живота, свему ономе што се тицало само мене” (Ruso 1951: 217). [«J’aimais tendrement Diderot ; je l’estimais sincèrement, et je comptais avec une entière confiance sur les mêmes sentiments de sa part. Mais excédé de son infatigable obstination à me contrarier éternellement sur mes goûts, mes penchants, ma manière de vivre, sur tout ce qui n’intéressait que moi seul» (Rousseau 1972a: 193)].

неку врсту поетике у дијалогу, који је додао овом делу, бејаш изненађен, и чак помало уцвељен, што сам у њој нашао, између више других ствари увредљивих или подношљивих против усамљеника, ову опору и грубу сентенцију” (Ruso 1951: 216).¹⁶ За Русоа проблем је двострук: „ова сентенција је двосмислена, и има два значења, изгледа ми: једно заиста истинито, друго заиста погрешно; пошто је чак немогућно да човек који јесте и који хоће да буде сам може и хоће да науди било коме, следствено томе немогућно је да је зао” (1951: 246).¹⁷ Како се обично перципира, овај догађај ће представљати коначни разлаз два просветитеља, међутим, то неће бити крај њиховог виђења, већ само критична тачка.

Будући да немамо Дидроов запис о дешавањима која ће уследити, згодно је ослонити се на записе из *Истовести*. Септембра 1757. године Русо ће посетити Дидроа, на наговор гђе д’Удето (M^{me} d’Houdetot), и то ће му бити други одлазак у Париз откако се настанио у Ермитажу. Разлози које Русо у аутобиографији наводи за посету јесу следећи: 1757. је била тешка година за Дидроа, *Енциклопедија* (*Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, 1751–1772) доживела је полицијске прогоне и забране, а његов комад добија негативне критике. Дводневни боравак по Русоовим речима протекао је у пријатној атмосфери: „у мало речи се објаснимо. Ово није ни било потребно због узајамних увреда. Требало је само једно учинити, наиме заборавити их” (1951: 222).¹⁸

Већ последње Дидроово писмо, из новембра 1757. године, буди сумње да се њихов однос након ове посете одржао, док истраживања Артура Вилсона показују да ће њихов последњи сусрет бити почетком децембра те године (1985: 248). Последње сачувано писмо које му је Дидро упутио већ у првој реченици открива Русоов друштвени биланс. Дидро га упозорава да му више нико од пријатеља не преостаје осим њега (Diderot 2014: 67). И поред тога што је био сведок бројних русоовских свађа и препирки с људима из свог непосредног окружења, француски енциклопедиста и даље инсистира да му остане пријатељ, макар и једини. То показује наду коју је Дидро полагао чак и у самотњачку природу каква је Русоова.

¹⁶ «En lisant l’espèce de poétique en dialogue qu’il y a jointe, je fus surpris, et même un peu contristé, d’y trouver, parmi plusieurs choses désobligeantes, mais tolérables, contre les solitaires, cette âpre et dure sentence, sans aucun adoucissement » (Rousseau 1972a: 193).

¹⁷ «Cette sentence est équivoque, et présente deux sens, ce me semble : l’un très vrai, l’autre très faux ; puisqu’il est même impossible qu’un homme qui est et veut être seul puisse et veuille nuire à personne, et par conséquent qu’il soit un méchant» (1972a: 193–194).

¹⁸ «Diderot me reçut bien. Que l’embrassement d’un ami peut effacer de torts ! Quel ressentiment peut après cela rester dans le cœur ? Nous eûmes peu d’explications. Il n’en est pas besoin pour des invectives réciproques. Il n’y a qu’une chose à faire, savoir de les oublier» (1971a: 201).

Други кореспонденти којима Дидро пише о Русоу јесу: опат Ле Монјје (Le Monnier), доктор Троншен (Tronchin), Софи Волан, Грим, Дејвид Хјум (Hume), Фалконе и гђа Д'Епине; укупно двадесет и једно писмо, а од тога десет само пријатељици Софи Волан. Једанест година након Русоове посете Дидроу, први енциклопедиста ће вајару Фалконеу одржати животну лекцију о људима, а илустроваће је на свом примеру – пријатељству с Русоом. На самом почетку писма Фалконеу од 6. септембра 1768. године Дидро се реторски пита чему то што је „Русо најслављенији књижевник, што је опако елоквијант“, и тиме на извештан начин одаје признање Русоу „када живи несрећним и скиталачким животом“ (Diderot 2014: 848–849). Упечатљиво је да је Дидро био заинтересован за Русоову судбину и након што су престали да комуницирају. Први енциклопедиста се живо распитивао и размењивао информације с пријатељима. О томе се можемо уверити када је 25. јула 1762. писао пријатељици Софи Волан о „афери *Емила*“, када су Русоови списи заплениени, а он протеран из швајцарског Ивердона.¹⁹ У писму од 8. августа те године, Дидро обавештава своју пријатељицу о мукама које су задесиле женевске министре и тадашњу грађанску јавност, очито алудирајући на узаврелу ситуацију у Женеви када је народ стао на Русоову страну и против тога да се забране његови списи. Дванаестог августа 1762. године Дидро поручује да има рукопис *Емила* и пита пријатељицу да ли жели да јој га пошаље на читање, јер се у холбашком кружоку увелико дебатује о томе. Расправа с Холбахом поводом *Емила* помиње се у писму од 28. јула 1762. године, такође упућено Софи Волан. Дидро пише пријатељици да је Грим морао да интервенише, те му је дао *Емила* на детаљно читање како би пресудио у расправи. Поносан што је Гримов тас превагнуо на Дидроову страну, он обавештава пријатељицу како му је Немац рекао да је „потпуно у праву“ (Diderot 2014: 383), али не прецизира детаље и појединости расправе, те нам остаје да нагађамо како је проценио Русоову књигу.

Коначну тачку на цео случај с Русоом Дидро је ставио, показаће се, у спису *Есеј о владавини Клаудија и Нерона* (*Essai sur les règnes de Claude et de Néron*, 1782). То је уједно и Дидроов последњи спис уопште, а у њему се разматрају две епохе из римске историје – Клаудија и Нерона, с посебним освртом на философију морала римског философа Луција Енеја Сенекe (Seneca). На тренутак, Дидро застаје и осам страна оштре критике посвећује Русоу. Одређени делови Дидроовог списка у првом издању били су спорни за јавност, многи су

¹⁹ Ради се о примерцима *Емила* (*Émile ou De l'éducation*, 1762) и *Друштвеног уговора* (*Le Contrat social*, 1762), а Версини бележи да их је женевски Мали савет (Petit Conseil) запленио и осудио 18. и 19. јуна 1762. године (Versini 2014: 393).

у тим редовима препознали да се он обраћа Русоу, због чега је Дидро осећао потребу да буде прецизнији у другом издању: „Не пишем уопште сатиру, већ своју апологију, као и апологију великог броја грађана који су ми драги, то је свети задатак који испуњавам.”²⁰ Дидро је променио свој дискурс који је користио у пређашњим писмима и списима у којима се реферише на Русоа, када је о њему говорио углавном похвално. У *Eсеју*, Дидро се обрачунава са свима који му замерају то што пише о Русоу и након његове смрти. Тако, на једном месту помиње се *Журнал из Париза (Journal de Paris)*, из 1779. године, који је оценио Русоа као „најелоквентнијег француског писца”. Дидро у свом одговору некадашњим француским новинама одговара како даје предност малом тому „*Похвала Фенелону или Марку Аурелију, и неколико изабраних страна Природне историје у односу на сва Русоова дела*”, као и то да, ако је „он био елоквентан, треба признати да то нико није на лошији начин искористио од њега.”²¹

Без обзира на ове оштре оцене и процене Русоових књижевно-уметничких достигнућа, Русо ће остати упамћен по својој критици достигнућа науке и уметности, које су, према њему, поквариле нарави и обичаје људи. *Друштвени уговор*, као и две награђене *Расправе (Discours sur les sciences et les arts, 1750 / Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes, 1754)* даће велики допринос политичкој мисли француског просветитељства. Несумњиво је да је Дидро то још тада знао, међутим, отуђена природа усамљеног шетача очито је представљала непремостиви јаз у њиховом односу.

3. Волтер или херој просвећености

Артур Вилсон у осмом поглављу студије о Дидроу сматра да је 1749. година била прекретница за историју Француске 18. века.²² За самог Дидроа она је то била из више разлога. Најупечатљивији је тај што је баш те године француски просветитељ провео три месеца у затворској тврђави у Венсану (Vincennes), који се налази на десетак километара источно од Париза, због либертенских и антирелигијских списа. Пјер Лепап (Lerape) преноси нам како су 24. јула

²⁰ «Ce n'est point une satire que j'écris, c'est mon apologie, c'est celle d'un assez grand nombre de citoyens qui me sont chers ; c'est un devoir sacré que je remplis» (Diderot 1994: 1036).

²¹ «S'il fut éloquent, il faut avouer que personne ne fit un plus mauvais usage de l'éloquence» (1994: 1032).

²² Разлози због којих Вилсон издваја 1749. годину као преломну могу се сумирати у следећем: то је година велике кризе глади и беде у Француској на друштвеном плану, док се у интелектуално-књижевним кружоцима све више расправља о појму *грађанина (citoyen)* и његовим правима, који је у Старом режиму био обесправљен, и година када расте број антирелигијских списа, који подривају ауторитет монархије и цркве.

1749. два полицијска службеника у Дидроовом дому пронашла рукописе против „религије, државе и пристојних обичаја” и одвели Дидроа у Венсан (Лераре 1991: 10). Поред недаћа с ауторитетима, то ће уједно и бити година када почиње његова преписка, тј. иницијални контакт с Волтером, чиме се он и поноси у писму начелнику полиције Беријеу (Berrier) од 10. августа 1749. године, пишући га из венсанске ћелије, када међу бројним пријатељима који би требало да сведоче о његовој врлини, помиње и Волтерово име. Њихов контакт и сарадња трајаће све до Волтерове смрти 1778. године, али неће бити истог интензитета и тонаитета као што је то случај с Русоом. Волтер ће Дидроу бити више духовни узор у борби против религијског сујеверја, док је с Русоом био вршњак и с њиме је остварио дубљи пријатељски однос. У време док су Дидро и Русо били деца, Волтер се већ прославио с трагедијом *Едип* (*Edipe*, 1718). Штавише, амерички дидролог запажа да је Дидро држао писца *Кандида* (*Candide*, 1759) на извесној дистанци и да је, заправо, Волтер иницирао њихову, иначе ретку, преписку (Wilson 1985: 86), од које нам данас не остаје много. И не само то већ Вилсон вели како је Дидро често „каснио с одговорима” или да „није одговарао уопште” (1985: 86), што се слаже с Русоовом оценом да је Дидро био друштвено неодговоран.²³ Остаје нам свега седам Дидроових писама адресираних на Волтерово име, прво с датумом из друштвено-политички тешке 1749. године. Тада се појавио Дидроов провокативан философски спис *Писмо о слепима за употребу онима који виде* (*Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient*, 1749), и он је врло симболичан: с једне стране, он је поспешио његов философско-интелектуални углед у књижевним круговима Париза тога доба и због њега, између осталог, Дидро и завршава у затвору. *Писмо* га и повезује с Волтером, коме се овај спис допао.

Прво упућено писмо просветитељском *Патријарху* (*Patriarche*), како је Дидро Волтера у преписци понекад ословљавао, датира од 11. јуна 1749. године и оно је права философска расправа, за разлику од чисто дружељубивих писама Русоу. Сусрети с усамљеним шетачем били су, видели смо, чести, док је с Волтером потпуно другачије: он и није живео и проводио већину свога времена у Паризу, већ на истоку Француске и често је боравио у Женеви. Осим тога, он је био у некој врсти политичког егзила јер се бојао да би могао бити притворен због својих списа и јавно изнетих политичких и етичких ставова.

²³ То се може увидети и из реченице којом Дидро отпочиње једно писмо Волтеру од 19. фебруара 1758. године: „Молим Вас да ме извините, Господине и драги учитељу, што вам нисам одговорио раније. Шта год да сте помислили, ја сам само немаран” [«Je vous demande pardon, Monsieur et cher maître, de ne vous avoir pas répondu plus tôt. Quoi que vous en pensiez, je ne suis que négligent» (Diderot 2014: 72)].

У овом писму покрећу се метафизичка, етичка и религијска питања, о којима је Дидро резоновано и у својим књижевним делима, али и каснијим зрелијим списима, и оно је мало епистоларно ремек-дело, где се назире Дидроова речитост, способност и умеће да на малом простору *ad hoc*, обухвати и покрене тако велика и значајна питања за човека. Тема овог писма истоветна је оној која опредељује *Писмо о слепима* – Дидро наставља да развија тезе које су претходно и привукле Волтера у спису. Пре свега, из овог писма сазнајемо да је тренутак када је Дидро прочитао Волтеров утисак о *Писму о слепима*, био један од најлепших догађаја у његовом животу (Diderot 2014: 13).²⁴

Потом Дидро, у полемичком тону који је евоциран у *Писму*, образлаже питања о *духовним* и *материјалним бићима* (*êtres spirituels, êtres matériels*), у чијим се тезама ишчитавају обриси дуалног света код Платона (Πλάτων) и његове теорије о идејама. За Дидроа, дубоко размишљање и преиспитивање представљају одличан философски апарат када се разматрају тако осетљиве ствари – попут постојања Бога и људске егзистенције. Међутим, за разлику од славног старогрчког философа, који даје предност свету идеја, који у материјалном свету види само копије чистих идеја, Дидроови погледи су другачији. Наиме, француски просветитељ, како то образлаже у писму Волтеру, ствари перципира онаквим какве оне јесу непосредно и „да му добра философија дозвољава да у стварима претпостави само оно што јасно опажа”,²⁵ чиме се он уписује, као и с *Писмом о слепима* раније, у редове материјалиста, што се у 18. веку косило с црквеним ауторитетом и религијском доктрином. Иако даје предност материјалном битку, који се непосредно опажа, Дидро не искључује начелно постојање *духовних ствари*. Дидроова полемика о најосетљивијим питањима никада није напрасита и искључива, већ поетична и пуна ентузијастичког жара. Духовне ствари су с материјалним, заправо, у одређеном узрочно-последичном садејству, како он вели: „Ако постоје само духовне ствари, видећете да онда не може бити материјалних.”²⁶ Током овог кратког, епистоларног метафизичког излагања, читалац није сигуран колику разлику он прави између ова два појма, осим да су за њега они превасходно самостални али и да заједно творе оно што нас окружује: „Материјално биће није мање

²⁴ Артур Вилсон наводи да је Волтер том приликом позвао Дидроа на „философски оброк” («*repas philosophique*»), али да се он никада није остварио (Wilson 1985: 86).

²⁵ «*La bonne philosophie ne me permet de supposer dans les choses que ce que j’y aperçois distinctement*» (2014: 14).

²⁶ «*Mais s’il n’y avait jamais eu que des êtres spirituels, vous allez voir qu’il n’y aurait jamais eu d’êtres matériels*» (Diderot 2014: 14).

независно од духовног, и обратно, заједно они чине универзум, а то је Бог²⁷ (наравно, не мисли се на хришћанског, већ философског Бога). Да би човек био способан да проникне и образложи материјални свет у којем обитава, њему су неопходне одређене духовне способности, а од посебне важности за Дидроа су *воља* (*volonté*) и *мисао* (*pensée*). И док се у *Писму о слепима* детаљно разматра питање божије егзистенције, које Волтер хвали због атеистичких ставова који се тамо заступају, у овом личном писму Дидро саопштава да „верује у Бога, иако живи с атеистима”, и да чак и „најокорелијим скептицима оставља наду да се могу преварити” (Diderot 2014: 15), док свештенство не оставља себи простор да можда управо вера заваљава, чиме, заправо, показује своју толеранцију у погледу религијских тема. Заправо, Дидро наставља оно што је 17. век започео, праксу скептицизма, који је за њега само „први корак ка истини”, како ће написати у *Философским мислима* (*Pensées philosophiques*, 1745), неколико година раније, а да је „неверство први корак ка философији” – што ће бити последње речи које је његова кћер успела да разазна на очевој самртничкој постељи, како записује поменути амерички дидролог (Wilson 1985: 119).

Следећа прилика када се Дидро у епистоларној форми поново обраћа Волтеру, према сачуваном корпусу, датира из 1758. године и броји два писма. Главна тема у њима је чувена *Енциклопедија*, на чијем се челу Дидро налазио пуних двадесет година, на почетку као кодиректор с Даламбером док се овај није повукао. У писмима Волтеру од 19. фебруара и 14. јуна 1758. године Дидро говори о потешкоћама које су задесиле *Енциклопедију* када се припремао њен осми том, али први директор уверава Волтера да ће они истрајати у том подухвату. Из писама сазнајемо о договору међу двојицом сарадника око чланака за слова „Х” и „И”, будући да је Волтер већ послао чланке: *Елеганција* (*Élégance*), *Елоквенција* (*Éloquence*), део чланка *Дух* (*Esprit*), *Вера* (*Foi*) и *Снага* (*Force*), како прецизира Версини (2014: 74).

Поред сарадње на *Енциклопедији*, Дидроа и Волтера спаја љубав према позоришту и драмском стваралаштву, што је велика тема присутна у Дидроовој преписци уопште. И док је Волтер покушао да оживи француску класицистичку трагедију, и да је теоријски образложи у *Расправи о трагедији* (*Discours sur la tragédie*, 1730) и у једном одељку *Филозофских писмама* (*Lettres philosophiques*, 1734), Дидро, с друге стране, поетички утемељује *грађанску драму* у списима *Разговори о Ванбрачном сину* (*Entretiens sur le Fils naturel*, 1757) и *О драмској поезији* (*De la poésie dramatique*, 1758). Писмо од 28. новембра 1760. године у

²⁷ «[...] que l'être corporel n'est pas moins indépendant de l'être spirituel, que l'être spirituel de l'être corporel ; qu'ils composent ensemble l'univers, et que l'univers est Dieu» (2014: 14).

знаку је Дидроове књижевне критике Волтерове трагедије *Танкред* (*Tancredi*, 1760). И док је Русоа позивао на књижевне сусрете *tête-à-tête*, француски енциклопедиста ће Волтеру писмено, темељно и детаљно образложити комад који је добио на читање. Писмо прати анализу трагедије од првог до петог чина, у којем Дидро тумачи драмски поступак, даје психолошки преглед јунака и уопштена запажања. Дидроов критички суд достиже врхунац када он похвали трећи чин и аутора уздигне изнад Корнеја (*Corneille*) и Расина (*Racine*), и предвиђа несумњив успех који ће *Танкред* доживети као „оригиналан комад и по предмету а и начину на који је он обрађен” (2014: 332). Очито је Дидроу недостајало уметничког чула када се радило о појединим драмским делима. Сам је имао позоришне промашаје, на супрот одличној теорији, док је у овом писму очито преценио Волтерову трагедију.

У том контексту занимљиво је писмо у којем се Дидро спорио с гђом Рикобони (*M^{me} Riccoboni*), француском глумицом и списатељицом 18. века, која је критиковала његове тезе о грађанској драми. У писму од 27. новембра 1758. године, Дидро јој самоласкаво преноси Волтеров суд о жанру за који се он залаже, а који је за колегу трагичара „нежан, пун врлине и оригиналан” (2014: 85). Алузије на Дидроову љубав према позоришту и на то да је хтео да га потомство памти као великог драматичара који ће успети да дотакне „срце, врлину и осећања човечанства”, исказује у писму Волтеру од 23. фебруара 1761. године. Драмски сиже који их симболично спаја долази из једног детаља у хеленској историји, којем су обојица, свако на свој начин, посветили уметничку пажњу. Наиме, у писму Гриму од 13. јула 1759. године Дидро тражи да му се из Женева пошаље примерак Волтеровог *Сократа* (*Socrate*, 1759), трагедије у прози у три чина, уколико је одштампан. Да је Дидро замислио грађанску драму с истим сижеом, види се из записа у поетичком спису *О драмској уметности*, годину дана раније у односу на Волтерову трагедију, где се у поглављу „О једној врсти философске драме” скицира сиже његове једночинке у пет сцена под називом *Сократова смрт* (*Mort de Socrate*). На ову замисао враћао га је Грим, коме Дидро у писму од 20. или 21. јула 1759. негодује, јер сматра да га је Немац осудио да се бави и овом темом поред свега осталог на чему увелико ради, будући да није имао времена да је раније доврши.²⁸

²⁸ Дидро је замислио да прикаже смрт чувеног атинског философа, с тим што би, у складу с просветитељским начелима, тај комад имао алузије на епоху француске просвећености, као и Волтеров, али и на Дидроову непосредну стварност, а у лику Сократа он је замислио себе, како записује Версини у белешци (2014: 112). Комад ће остати на нивоу скице-плана у спису *О драмској поезији* и неће бити написан.

Друга значајна тема међу Дидроовим адресатима, а у којој је Волтер имао великог удела, јесте *афера Калас* (*affaire Calas*) из 1761–1765. године, која је пратила протестантску породицу Калас из Тулуза. Ово је једна од већих религијских афера која је потресала Француску 18. века, а за коју је Волтер показао велико интересовање и допринео да се она до краја расветли. У јесу афере, Дидроов *Антихрист* (*Antéchrist*), што је други интерни псеудоним који му је он наденуо, написао је чувени полемички спис *Трактат о толеранцији* (*Traité sur la tolérance*, 1763), којим се разматра присутна верска нетрпељивост међу католицима и протестантима у 18. веку. Због тога, у овом спису Волтер заговара религијску толеранцију и пледира против религијског фанатизма, преваходно језуита, за које сматра да су најрадикалнија струја католичанства. Из кратког историјата у првом поглављу *Трактата* сазнајемо појединости саме афере, а убиство оца породице, најстаријег Каласа, 9. марта 1762. године, Волтер карактерише као један од догађаја који нарочито захтева пажњу, и то не само његове епохе већ и будућности (Voltaire 1989: 31). Афера почиње 1761. године када је Марк-Антоан Калас пронађен обешен у кући. Цела породица је била прогоњена и ухапшена, а јавно мњење је осудило оца, Жана Каласа, да је убио сина и тиме га спречио да се приклони католицизму. Најстарији Калас је био жив рашчеречен на котрљајућем точку, чију смрт Волтер описује у првом поглављу свога списка, док је његов други син, Пјер, протеран из Француске, а две кћери су присилно затворене у манастир. Волтерова улога била је следећа: покренуо је судски процес, пронашао и ангажовао славне адвокате, и након три године борбе, Велики савет (Grand Conseil) од четрдесет судија постхумно је рехабилитовао Жана Каласа, а његовој супрузи вратио одузета права.

Дидро помиње Волтера у контексту афере Калас у четири писма, сва ода-слата Софи Волан, почевши од 8. августа 1762. године, након Каласове смрти. У писму од 30. септембра 1762. године, Дидро говори о Каласовој смрти и преноси јој своје мисли о целом случају. Ако је тај човек стварно убио сина да овај не би променио веру, онда је он за Дидроа фанатик, и то „најнасилнији фанатик који се може замислити” (Diderot 2014: 451). У том случају, према Дидроовој дедукцији, ако би Калас био прави верник који ставља Божију истину изнад свега, и ако је убио сина, онда би он то признао, јер би то учинио из правих разлога, и за њега би то био херојски чин. Али, ако је Калас убио сина, а то пориче, онда је у том случају он неморалан и покварен и са становишта религије. Али, Калас се није позивао на то да брани своју веру и одрицао је да је убио сина. Штавише, Каласу је Бог сведок и судија, кога зове „да му суди онако строго као и француска јавност”, а своју смрт, која га чека, доживљава као казну

нечега „непознатог и тајног” (2014: 452). Према томе, осећања Жана Каласа каква је показао на суђењу Дидроу довољна су да схвати неправду коју јавно мњење приписује несрећној породици. Пре него што ће написати *Трактат*, који заокружује причу о Каласима и религијском фанатизму, Волтер претходно зауставља свој књижевни рад и пише мање списе како би скренуо пажњу јавности о афери, о чему Дидро извештава Софи Волан. Осмог августа 1762. године Дидро је обавештава да ће јој начинити копије Волтерових рукописа: *Сећања Дона Каласа на свог оца, мајку и брата* (*Mémoires de Donat Calas pour son père, sa mère et son frère*) и *Изјаву Пјера Калса* (*Déclaration de Pierre Calas*), који су се појавили 22. и 23. јула 1762. године, према подацима које нуди Версини (2014: 406). Дидро се диви Волтеру што се ангажује и помаже породици, коју чак пре тога није ни познавао. У том погледу, његове заслуге су огромне да је само то довољно да „уколико постоји Христ, сигурно је да ће Волтер бити спашен” (2014: 406).

4. Закључак

Анализирана писма, која представљају само један део Дидроове преписке, пружају нам одређени увид у приватни живот француског просветитеља у контексту познатства с Волтером и Русоом, са књижевним кругом у којем су поникли, али и с историјским контекстом епохе 18. века и њеним друштвено-књижевним и политичким околностима. Приватни живот, из приказаног материјала, сведочи и о њиховом јавном наступу, књижевном животу и залагању за слободан избор, начело разума и критику онога што је представљао Стари режим. Сва тројица су у своме окружењу били онакви каквим су се и представили широј читалачкој публици, како у епохи просвећености тако и будућности. Између Русоа и Дидроа, вршњака и старих пријатеља, ако изузмемо оштре критике из *Есеја о Клаудију и Нерону*, није постојао онакав анимозитет који се испојио у односу Русо–Волтер, а који је песнички пренео и описао Јован Дучић у *Градовима и химерама* (1940) када каже следеће:

„Сви су јазови били међу њима ископани од саме природе. Волтер је био научник, Русо песник; Волтер философ, Русо мистик; Волтер полемичар, Русо просветитељ; Волтер козер, Русо пастор; Волтер човек из друштва, а Русо човек из шуме; Волтер човек из великог града, а Русо син једне индустријске паланке; Волтер болестан од жучи, а Русо умоболан. Волтер је зато сматрао да је Русо опасност за философију, а Русо је сматрао да је

Волтер био материјалиста и критичар, а Русо спиритуалиста и побожан” (Dučić 1999: 45).

Волтер и Русо умрли су исте године, с разликом од месец дана, и обојица „сада леже у Пантеону француском, уједињени у смрти и слави које су извршиле највећу правду над ова два подједнако неспокојна живота. Јер били су подједнако и творци новог столећа и новог европског духа, и кроз векове ће њихова имена ићи напредо” – писаће Дучић (1999: 46). Дидроа нема у Пантеону, али заједно с њима чини интригантан француски просветитељски тројац, којем иду бројне заслуге.

Шта је, дакле, Дидроу представљало лично писмо. Из приказаног материјала, увидом у њихов садржај, могу се потврдити закључци до којих је дидрологија преваходно дошла: то да су писма била исповести, како рече Версини, али и прозор којим се завирује у један приватан живот, како вели Крокер. Али не само то, она су њему била философско оруђе онда када, на пример, полемише Волтеру о метафизици. Место на коме је могао да изрази књижевну критику, када расправља с гђом Рикобони о глуми и грађанској драми, или детаљно пресеца Волтеров комад. Да су истраживачком корпусу придодата и писма која су Волтер и Русо упутили Дидроу, то би онда значило превазићи оквире овог рада и постављеног задатка. Засада, спроведено истраживање може да претендује да ће читаоцима понудити сажетију слику односа Дидро–Русо, као и околности које су пратиле њихов разлаз, и односа Дидро–Волтер, с посебним освртом на Волтеров просветитељски подухват, у погледу афере Калас, будући да се он и на тај начин директно истакао у борби против религијских фанатика, што је Дидро помно пратио, будући да је и сам био антиклерикално настројен, а слобода и истина су му изнад свега.

Извори

1. Voltaire (1989), *Traité sur la tolérance*, Éd. de René Pomeau, Paris : Flammarion.
2. Diderot, Denis (1994), «Essai sur les règnes de Claude et de Néron», *Œuvres – philosophie*, tome I. Éd. Laurent Versini, Paris : Robert Laffont, 971–1251.
3. Diderot, Denis (2014), *Œuvres – Correspondance*, tome V, Éd. Laurent Versini, Paris : Robert Laffont.
4. Dučić, Jovan (1999), *Gradovi i himere II. Zapad: Ženeva, Pariz, Rim*, Beograd: Vajat.
5. Rousseau, Jean-Jacques (1972), *Les Confessions*, tome I, Éd. de Bernard Gagnebin, Paris : Librairie Générale Française.
6. Rousseau, Jean-Jacques (1972a), *Les Confessions*, tome II, Éd. de Bernard Gagnebin, Paris : Librairie Générale Française.

7. Ruso, Žan-Žak (1951), *Ispovesti II*, Prev. Borivoj Glišić, Beograd: Prosveta.

Литература

1. Crocker, Lester (1939), *La correspondance de Diderot. Son intérêt documentaire, psychologique et littéraire*, New York : Kingsley Press.
2. Lepage, Pierre (1991), *Diderot*, Paris : Flammarion.
3. Mélançon, Benoît (1996), *Diderot épistolier, contribution à une poétique de la lettre familière au XVIII^e siècle*, Paris : Fides.
4. Versini, Laurent (2014), «Préface et notes», Diderot, Denis. *Œuvres – Correspondance*, tome V, Éd. Laurent Versini, Paris : Robert Laffont, I–XVIII.
5. Vučelj, Nermin (2014), «L'esthétique dans la correspondance de Diderot», *Épistolaire*, Paris : Librairie Honoré Champion, 40, 133–142.
6. Wilson, Arthur (1985), *Diderot, sa vie et son œuvre*, Trad. de l'anglais Gilles Chahine, Annette Lorenceau, Anne Villelaur. Paris : Laffont/Ramsay.

Milan N. Janjić
University of Niš
Faculty of Philosophy

VOLTAIRE AND ROUSSEAU IN DIDEROT'S LETTERS

Summary

The aim of this paper is to present themes of Diderot's letters sent to Voltaire and Rousseau. The main research corpus includes letters from the fifth volume of Diderot's selected works (*Correspondance*, 1997), edited by Laurent Versini, the French expert for the 18th century. Today we have only five letters sent to Rousseau in 1757, and seven to Voltaire, the first from 1749, and the last from 1773. In addition, the letters about Rousseau and Voltaire which Diderot sent to other addressees will also be considered in this analysis. Apart from the personal correspondence, an instructive insight will also be given by referring to Diderot's other writings, in which the author, directly or indirectly, mentions Voltaire and Rousseau. While interpreting that in this article, a closer and more precise definition of professional, collegial and/or friendly relations among the three famous intellectuals of the French Enlightenment, will be discovered.

► **Key words:** Diderot, Voltaire, Rousseau, correspondence, French Enlightenment, literature.